

СВЈЕДОЧАНСТВА ШТАМПАНЕ СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ ПИСМЕНОСТИ КАО ЧУВАРА СРПСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

Сажетак: У раду се истичу културно-историјски значај и језичке особености штампаних ћириличких књига за очување српског културног наслеђа на материјалу примарно књига Горажданске штампарије – прве српске штампарије на подручју Босне и Херцеговине, али и штампарија Ђурђа Црнојевића (прве српске штампарије) и Божидара Вуковића Подгоричанина; са посебним освртом на лингвостилистичка обиљежја поговора. Такође, поједине књиге разликују се и садржајно од других истих црквених књига штампаних у другим штампаријама. У том смислу посебно се издвајају *Служабник* (1519) и *Псалтир* (1521) из Горажданске штампарије у односу на исте књиге штампане у другим српским штампаријама. У *Служабнику* је то изражено кроз *Мољеније Ђура Љубавића часним претјвистерима*, а у *Псалтиру* у *Зайису о паду Београда под Турке и похари Срема* и у *Слову о Фрузима*. Дакле, ријеч је о дијеловима црквених књига који концепцијски и садржајно не припадају датим богослужбеним књигама. За ове редакцијске интервенције може се рећи да су оригиналне и њима се показује и образовање њихових аутора. Књижевним средствима ови текстови показују и умјетничку вриједност, али они нису писани са тим претензијама; већ само да пропрате садржај дате књиге, потпомогну њено разумијевање и историјат.

Кључне ријечи: прве српске штампарије, српскословенски језик, народни српски језик, ћирилица.

Уводне напомене

Српске штампане књиге нераскидива су повезница са историјском судбином српског народа, оличене као симбол непоколебљивог српског духа у доба ропства под Османлијама и чувар идентитета српског народа, његовог језика и писма. Није онда ни чудо што савремена теорија књигу управо и посматра као артефакт – са материјалном, естетском, интелектуалном, спознајном, културолошком и субјективном вриједношћу (в.: Шмуља, 2021). За српски народ, штампана књига је све то. Издања првих штампаних српскословенских књига представљају свједоке српске историје и трајања ћириличке писмености. „И наш Свети Сава је истицао да су књиге светлосно оружје које може и невидљивог непријатеља, оног у 'душама нашим', да учини видљивим” (Летић, 2020, стр. 17), те су српске штампане ћириличке књиге из прве половине 16. вијека управо *светлосно оружје* српског културног и језичког идентитета. „Историја наше насушне књиге јесте дуго и тешко страдање сажето у непрекинути јавк њених твораца, почев од записивача монаха Исаије из 1371, до штампара Макарија и прве наше књиге из 1494, штампане да

¹biljana.samardzic@ff.ues.rs.ba

Аутор је редовни професор на Универзитету у Источном Сарајеву. Бави се дијахронијом српског језика и писаним културним наслеђем. – Напомена ур.

’спасава’ угрожени православни народ” (Летић, 2020, стр. 19), преко браће Љубавића и јеромонаха Пахомија.

Прве српске штампарије радиле су у бурним историјским временима за српски народ. Оне су показатељи да је српски народ са својим свештенством и у таквим тешким временима уздизао национални дух и чувао свој идентитет.

Српски језик и ћирилица представљају основни национални идентитетски критеријум српског народа. Готово код свих европских нација насталих у доба романтизма примарни национални идентитетски критеријум управо је језик. Србима се уз језик као основни идентитетски критеријум прикључује и ћирилица – српско национално писмо и духовна вертикала српског народа (в.: Самарџић, 2022). „Српска ћирилица по правилу подразумејева српски језик, и у историји је чак више од језика играла улогу темељне српске националне карактеристике” (Ковачевић, 2019, стр. 102). Штампане српске ћириличке књиге из 16. вијека имају непроцјењиву важност у очувању нематеријалне културне баштине, са једне стране, а са друге – представљају значајне изворе за проучавање језика, историје и културе српског народа. „Оно што чини суштину питања очувања националног идентитета јесте адекватан однос према чувању наслеђеног и његове корелације према савременим потребама друштва” (Сајловић, 2020, стр. 249). У том смислу, горажданске књиге, као и књиге из штампарија Ђурђа Црнојевића и Божидара Вуковића Подгоричанина представљају, управо, базу српског штампаног културног наслеђа.

Сачувана српска штампана књига показује својим садржајем, језиком и писмом припадање српској културној баштини. Књиге су штампане на српскословенском језику – „старословенски изговорен на српски начин” (Ивић, 1991, стр. 178) – који се дефинише као варијанта заједничког црквенословенског језика у ареалу *Slavia orthodoxa* (Грковић Мејдор, 2007, стр. 250) – и српском идентитетском писму, тј. ћирилици, која се одувijek именovala као *српско писмо*, *српска слова* и то не само код православца, већ и католика и муслимана, без обзира на њихово етничко поријекло, о чему свједоче сачувани стари документи са подручје Босне, Хума, Славоније, Дубровника... Познато је да је објављено и неколико зборника српских докумената из дубровачких архива: Медо Пуцић – *Споменници српски*, Миклошич – *Српске повеље и писма*, Антоније Вучетић – *Српски споменници* (в.: Самарџић, 2019, стр. 226). Све је те сачуване документе, како истиче академик Бранко Летић, „називала влада Дубровачке републике српском грађом, језик и писмо те грађе српским, а службеника који је обрађивао те документе ’канцеларом српског језика’” (2012, стр. 136–137), а записани су „лепом ћирилицом каква је у оно време међу Дубровчанима била у употреби” (Пантић, 1968, стр. 9). Историјски документи показују да су чак босански фрањевци дуго времена одбијали штампати своја дјела на латиници „неподесним латинским словима”, како истиче фра Лука Карагић 1737. године.

Наравно, познато је да су код Срба постојала два тока писмености изражена у црквенословенском и старосрпском идиому (в.: Грковић Мејдор, 2007, 2012), али ова *лепа ћирилица* била је база српског идентитета и у дјелима сакралног и профаног карактера. Прва су писана црквенословенским, а друга старосрпским језиком. Српске штампане књиге биле су богослужбеног карактера и то је „доказ да је у свијет и у историју дошао Богочовјек Христос, и да и српски народ учествује у тој богоспасаваној историји у којој је људима омогућено васкрсење и вјечно богоочовјечење” (Бартула, 2020, стр. 12). Српске штампане књиге имају за основицу српскословенски језик, који је живио у српској средини у цркви и међу свештенством а „његов висок углед у друштву заснивао се поглавито на употреби у богослужењу” (Ивић, 1998, стр. 81).

Историјско-културна и језичка вертикала првих српских штампаних књига

Почетак српског штампарства вријеме је великих историјских ломова и преврата не само на српском простору већ и на европској сцени уопште. То је период падања српских земаља под Османлије. Прва српска штампарија основана је на Цетињу, у Зети Црнојевића – јединој слободној православној земљи на Балкану (Убипарип, Лазић, Мартиновић, 2014; Домазетовић, 2014). Без обзира на чињеницу да су Османлије у првој половини 16. вијека завладале готово цијелим српским народом и територијом, Срби су одржавали штампарску дјелатност од краја 15. вијека до друге половине 16. вијека – како у Црној Гори (Цетиње) и Босни (Сопотница) – из данашње географске перспективе, тако и у Венецији. Иако су услови за рад били изузетно неповољни, знатно друкчији у односу на друге европске земље, штампане књиге из тог раног периода српског штампарства одликовале су се „лепим избором слова, чистим штампањем, добром редакцијом текстова и, најзад, још од почетка, богатим дрворезним украсом. Још у штампарији Црнојевића књиге су имале иницијале, заставе, чак илустрације, без обзира на то што је то чинило посао сложенијим и што је знатно увећавало трошкове штампе. Очигледно, наручиоци, али и штампари, желели су да издају не само корисне, већ и лепе књиге” (Петковић, 1994, стр. 25).

Без обзира на чињеницу да су Срби у првој половини 16. вијека водили битку за егзистенцијални опстанак, успјели су, можда из данашње перспективе и несхватљиво могуће, извршити један културно-историјски узлет. Стављањем у функцију Црнојевићке штампарије, а затим и штампарија Божицара Горажданина и Божицара Вуковића, Срби су се издигли на лествици европске културе. Историјски подаци показују да се пад српских земаља под Османлије десио већ у другој половини 15. вијека. „Од битке на Марици (1371), када су покорили српске династије на југу, па до краја 15. века, када је покорена и последња слободна српска држава Зета, пропадале су, постепено или стално, редом српске државе и покрајине једна за другом” (Станојевић, 2001, стр. 245). Падом Деспотовине (1459) и Босне (1463) почеле су и српске миграције према сјеверу. Дио Срба се селио у Угарску. Српска средњовјековна држава престала је да постоји 1459. године, када је пало Смедерево. Само вијек раније српско царство је важило за најмоћнију силу на Балкану. Босна је под Турке пала одједном, док се са Херцеговином – као и са Рашком и Зетом – то десило постепено – дјелимичним освајањем. „Турци су се појавили у Европи као муслимански народ, али су са собом повели мутну бујицу дервиша и њихових присталица, смутљивих или суманутих мистика, верских самозванаца, месија који су за своја учења узимали од великих пророка оно чиме су за себе могли везати разне приврженике” (Самарџић, 1994, стр. 9).

Прве штампане српске књиге појавиле су се крајем 15. вијека у вријеме када је Црна Гора „бројала своје последње године слободе, а друге српске државе биле су већ покорене од неумољивог турског освајача” (Петковић, 1994, стр. 25) и то на Цетињу, а прва штампана цетињска књига јесте *Окџоих првогласник* (од 1. до 4. гласа) – завршена 4. јануара 1494. године. Књиге ове штампарије нису одраз штампарског почетништва. Напротив! *Цетињски окџоих* (глас 1–4), *Псалтир*, *Мољитвеник*, *Окџоих* (5–8 гласа) израз су зрелих остварења и у књижном украсу и у илустрацијама. Штампарија је кратко радила – до 1496. године – када је династија протјерана из Црне Горе. „Године 1496 оставља Ђурђе Црнојевић своју домовину, јер му владу отима брат његов Стефан, који признаде турско господство. Са женом и дјецом склања се Ђурђе у Млетке. По својој прилици да га је у туђину пратио и вјерни му поданик Макарије” (Јагић, 2014, стр. 71). Штампарија је имала једну или двије пресе. Мајстори су сами излијевали слова, припремали украсе и илустрације, боју и хартију. Штампане се одвијало у двије боје – црвеној и црној. Први српски штампар –

јеромонах Макарије, најобразованији монах свога времена, штампарску вјештину изучио је у Венецији, гдје ће касније исту вјештину изучавати и браћа Љубавићи. У данашњем смислу, Макарије се може сматрати приређивачем, лектором и уредником издања Ђурђевог штампарије (Чурчић, 1996, стр. 129–142). Са овим штампаним књигама ћирилица је ушла „у нашу штампу шест вјекова након свог настанка и три вијека по писању Мирослављевог јеванђеља, у ком је посвједочена српска редакција, тј. српска примјена и варијанта словенског ћириличног правописа” (Пешикан, 1994, стр. 61). У првој половини 16. вијека ћирилица наставља свој штампани пут стазама штампарија Божицара Горажданина и Божицара Вуковића Подгоричанина. Претпоставка је да је Макарије, након гашења ове штампарије, отишао у Влашку, гдје оснива румунску штампарију, а из Влашке у Св. Гору Атонску. Документи показују да је 20-их година XVI вијека боравио и радио у манастиру Хиландару (Медаковић, 1994, стр. 428–430).

Након Ободске/Цетињске штампарије, штампарство код Срба оживјело је четврт вијека послије, и то у Венецији и Горажду (више о томе Самарџић, 2019; Пешикан, Мано Зиси, Ковачевић, 1994; Милићевић, 2014). Штампарија Божицара Горажданина кратко је трајала и из Венеције премјештена је у његово родно мјесто. И Божицар Вуковић Подгоричанин експлицитно каже да ће његова штампарија радити у Венецији због *попиренија од Турака*. Горажданска штампарија (1519–1523) је, такође, свој рад започела управо у Венецији, стјечишту српског и европског штампарства. У првој штампаној горажданској књизи *Служабнику* (1519) само мјесто штампања није назначено у колофону, али податак да је у питању Италија налази се у *Мољенију Ђура Љубавића часним презвиштерима*, које претходи колофону. Ту стоји јасна одредница: „онда када сам правио форме у туђим странама талијанским”. Познато је да је Венеција била колијевка српског штампарства и управо су ту Теодор и Ђураћ изучили занат, купили пресу, штампали *Служабник*; а онда вођени мотивом родољубља штампарију премјестили у задужбину херцега Стефана Вукчића Косаче у старом средњовјековном граду у Сопотници на брду Градини, око 3 километра далеко од Горажда, и ту су штампане још двије књиге – *Псалтир са послованијем* (1521) и *Мољивеник* (1523). Горажданске књиге опонашале су примјерке византијске традиције. Слова су танка, исписана полууставом. Листови су украшени графикама. Књиге су штампане двобојно – црно и црвено. Љубавићи су први српски штампари са подручја средњовјековне Босне и Хума. О браћи се највише зна по подацима из поговора. Ђураћ Љубавић упокојио се у току рада на првој књизи. У његово име је Теодор сачинио *Мољеније Ђура Љубавића часним презвиштерима*, које представља развијено књижевно дјело које је вратило живот српској средњовјековној књижевности (Трифунувић, 1967, стр. 55–57). Поговор је саткан од више књижевних микрожанрова које писац поговора, у тражењу емоционалне изражајности и у стремљењу ка експресији ријечи, проширује епитетима, метафорама, синонимима и домашајима „плетеније словес” богати пјеснички израз стилским особеностима, чиме је стилски, језички и директно писац поговора потврдио Лихачовљеве ријечи да се „плетеније словес” огледа у тананости њене семантике, у њеној звучној страни, те етимологији ријечи (1972). Одреднице *састављеније* и *писаније*, као и топоси скромности: *преибајући кољена и скривајући руке и лицем падајући на земљу, окајани ја, и молим се, моја госпођо и оци који заљегати уштедну у несавршени ми састав, не зазирајте, нишпи пак узројите, но исправљајте*, богате постојећи „плетеније словес” дајући поговору додатну емоционалну изражајност (в.: Самарџић, 2020). За горажданске књиге, посебно за *Служабник* и *Псалтир*, карактеристични су примјери који указују на лиричност српских штампара, а Теодора Љубавића Ђорђе Трифунувић сматра једним од најбољих српских књижевника 16. вијека (1962). То је један нов моменат, који није препознатљив у другим богослужбеним штампаним књигама, а изражен је у поговору *Служабника* и самом одредницом „мољеније” даје се ближа жанровска карактеризација.

У *Псалтиру* то је *Запис о паду Београда под Турке и похари Срема и Слово о Фрузима*. Ово су, дакле, лирска обиљежја која не припадају ареалу оваквих црквених текстова. Наравно, с обзиром на „одступање” од форме самог текста књиге и језик у тим дијеловима има више примјеса народних елемената у односу на цјелокупну штампану црквену књигу. Дакле, „Теодор Љубавић је у писању овога поговора показао и своје образовање, али и умијеће у стварању једног новог књижевног жанра, 'мољенија' које Служабнику из Горажда даје предиспозиције умјетничког књижевног дјела са одликама вишег стила српскословенског, али и са одређеном специфичношћу унутрашње језичке динамике, која у одређеним моментима, у односу на остатак текста, тј. Служабника у цјелини, допушта у извјесним сегментима и отклон од норме” (Самарџић, 2020, стр. 156). Анализирајући *мољеније* кроз лингвостилистичку лупу, увидјело се да *мољеније* има не само културноисторијску вриједност, јер јасно даје и историјски моменат упокојења једног брата, већ и књижевноумјетничку. *Служабник* Божидара Вуковића, штампан 7. јула 1519. године у Венецији, садржи такође поговор, са предиспозицијама књижевног текста, који је подијељен у три тематске цјелине – библијски увод, аутобиографска забиљешка издавача и штампара и информације о мјесту и времену штампања књиге, обогаћене умјетничком комуникацијом за изражавање хришћанског модела базираног на антитези живот–смрт. Тај други дио поговора садржи информације које су исказане у једном интензивирајућем лирском надахнућу, које су представљене са устаљеним топосима скромности: *Због штога и ја, трешни и последњи међу људима; Штога, приклонивши колена, усрдно молим и преклињем оне који поју, или читају, или претписују: ако је што погрешно – исправљајте, и нас, који смо се о овоме штрудили, благословиште, а не куните, јер не писа Свешти Дух, нишпи анђео, но рука блажна и дух трешни и лењи; По заповестим Господина Божидара, штрудих се о овоме ја, јадни и последњи међу монасима, јеромонах Пахомије*. Похвалом о свом поријеклу, тј. родном крају, истиче се завичајни и вјерски идентитет: *Ја (...) Божидар Вуковић од Бурића, Подгоричанин; (...) ја (...) јеромонах Пахомије из Црне Горе, из Реке* (в.: Лазић, 2022, стр. 267–268). Увођењем контраста и поређења појачава се топос скромности, те јеромонах Пахомије себе идентификује кроз родну груду – Црну Гору „коме је отаџбина гроб, а земља мајка”. Он се не мири са историјском збиљом, тј. са ситуацијом поробљене Црне Горе и своју отаџбину доживљава као гроб, а земља му је мајка. Другим ријечима, увођењем парадокса, он доживљава поробљену отаџбину као свој гроб, али истовремено и спас му је у гробу јер јеромонах Пахомије представља глас поробљеног српског народа од стране Османлија и колективна несрећа његовог народа и његова је лична несрећа.

Псалир са последованијем из Горажданске штампарије садржи три различита записа, у којима се, као и у мољенију, преплићу елементи „вишег” и „нижег” стила, а то су: Правила Великог поста, Слово о Фрузима, Запис о паду Београда и похари Срема 1521. и колофон. На тај начин је ова књига и директно свједочанство које осликава и историјско вријеме пада Београда под Османлије: *В' лето 7029. сије лето паде султан Сулејман на реку Саве с' множством Измаил'шени. И прехождашу реку Саву јакоче по суку, сиреч по мосту, на он пол Срема, и уни же в' корабљех претоловисте, јакоче не бе можно ни рекам шем силним Измаил'шене удржати, јако Ури имеше надежду на реке Саву и Дунав. И оистушше от в' суду словушши Белград и уније окрсније гради, и лешеху јако змије крилате села и градове палешше. Оле, чудо, штога таковој скрби земљи шој имушши! И в' шој земљи, глагољу Среме, дивна места и села заушшеше, а цркви и градове разорише...* За штампање ове књиге користила су се иста слова као и за *Служабник*, с тим да је увећан број верзалних слова, црвених и црних. Дакле, монах Теодор је у прве двије горажданске књиге унио дијелове који концепцијски и садржајно не припадају датим црквеним књигама. За ове редакцијске интервенције може се рећи да су оригиналне и њима не показује само своје образовање већ и осавременује историјске догађаје стављајући себе у њих. *Гораждански Псалтир* на тај

начин разликује се од псалтира из штампарије Ђурђа Црнојевића и Божидача Вуковића. Такође, *Псалтир* из Горажданске штампарије разликује се и у вези са избором текстова и распореду додатних састава у посљедовању у односу на друге штампане псалтире.

Трећа штампана горажданска књига је *Молитвеник* из 1523. године. „Молитвеници су једне од најранијих штампаних књига у српској језичкој историји и у том смислу представљају врло важан сегмент науке о књизи, тј. научне дисциплине која изучава значај књига у култури, науци, умјетности, историји и слично” (Самарџић, 2022а, стр. 35). Ова богослужбена књига први пут је штампана у Црнојевићкој штампарији 1495/6. године и то је непотпуна сачувана четврта књига ове штампарије. У сачуваном дијелу књиге нема ни заставица ни илустрација (више о томе: Медаковић, 1958). Требници из штампарија Ђурђа Црнојевића и Божидача Горажданина разликују се у погледу садржаја и структуре. „У Горажданском требнику штампан је поредак вечерња са другачијом молитвом входа (уласка свештеника у олтар) и поредак јутрења са испустом; све се ово налази и у књизи Служабник, без које свештеник у цркви не може да врши свакодневна богослужења и Литургију” (Симић, 2019, стр. 157–158). Ово није, како и сам Симић истиче, само особеност овога Требника. „Овакве појаве су биле честе не само у рукописној традицији него и у штампаним црквеним књигама све до краја XVII и прве половине XVIII века” (Симић, 2019, стр. 157). Како истиче Катарина Мано Зиси: „За разлику од цетињског издања, чији је избор чиновна одговарао више потребама манастирског и црквеног живота, у горажданском Молитвенику преовлађују чиновни намењени мирјанима и њиховим животним потребама” (2008, стр. 207–208). Гораждански *Молитвеник* не садржи чиновне хиротонија и постављења владара и властеле, у односу на претходни из Макаријевог штампарије. *Молитвеник* Божидача Вуковића штампан је око 1539. године и представља седму штампану књигу ове штампарије, а уједно и његову посљедњу.

Језик ових штампаних ћириличких књига јесте српскословенски, који се паралелно користио са народним српским језиком. То значи да су у средњовјековном периоду била „два стила од којих је сваки одговарао по једном тематском кругу” (Ивић, 1991, стр. 178). Дакле, српску средњовјековну писменост обиљежавала је хомогена диглосија два језичка стандарда. О језику српске средњовјековне писмености, тј. о употреби два комплементарна идиома, писали су и Ирена Грицкат (1977, стр. 117–155), Павле Ивић (1998, стр. 28–55), Јасмина Грковић Мејџор (2004, стр. 391–401; 2007, стр. 249–266), Александар Младеновић (1977, стр. 1–21; 2008), Вера Јерковић (1984), Љиљана Суботић (2006) и други.

Другим ријечима, како је истицао и Павле Ивић: „Српскословенски по својим основним особинама није био много далек од средњовековног говорног језика. Ово, додуше, важи првенствено за XII и XIII век. Касније, у XIV и XV веку, разлика је осетно расла. Па ипак, она је и тада била кудикамо мања од разлике између нашег данашњег језика и савременог рускословенског језика српске цркве (...) Судећи по фонетици, морфологији и основном речничком фонду српскословенског језика, могли бисмо закључити да је он морао бити разумљив сваком средњовековном Србину, дакле и онима који га нису учили. Па ипак, такав би закључак био сасвим погрешан. Компликоване црквенословенске синтаксичке конструкције и, нарочито, обиље апстрактне лексике стварали су преграду између вичних и невичних српскословенском језику. Разлика се своди на чињеницу да су појмовни садржаји двају језика били битно различити. Одатле извире комплементарност тих двају изражајних арсенала: у средњовековним текстовима, поглавито у повељама, налазимо мноштво примера преласка с једног језичког типа на други, у зависности од теме о којој је реч” (1991, стр. 178). Неке језичке особине постепено су продирале у оба идиома. Тако нпр. екавски изговор продро је и у српскословенске књиге и то на територији гдје то

није одговарало особинама народног говора тога подручја. То се посебно види и у првим штампаним црквеним књигама и на Цетињу и у Горажду – гдје налазимо бројне „екавизме”, тј. примјере екавског изговора *e* мјесто старог *jаша*. Екавизам наших старих штампаних ћириличких књига показује да је ријеч о једној од основних особина старог књижевног језика Срба. „Почетном стабилизовању те црте, екавизма, у српскословенском језику допринело је, несумњиво, српско екавско народно говорно подручје на којем се својим већим делом простирала немањихка држава у времену када се остали рефлекс старог вокала ’јат’ (икавски и (и)јекавски) још нису били развили у народним говорима. А када су се касније ови рефлекс ’јата’ остварили у одговарајућим нашим народним говорима (икавски током XIII и (и)јекавски током XIV века), они – ако се ради о православном (и) јекавском зетском и источнохерцеговачком дијалекатском подручју – нису могли улазити у српскословенски нити овде постати нормативни јер је то место у овом нашем црквеном и књижевном језику тада већ увелико чврсто заузимао ранији екавизам који је постао део норме српскословенског језика” (Младеновић, 2008, стр. 143). Дакле, екавизам српскословенског језика основна је карактеристика српског црквеног и књижевног језика, што значи да су сва дјела богослужбеног карактера писана српскословенским језиком екавског изговора (Младеновић, 2008, стр. 149) – као у примјерима из књига Горажданске штампарије: *неделю* (*Служабник*, 4), *въ понеделникъ* (*Служабник* 4), *хлебъ* (*Псалтир* 292), *хлеба* (*Псалтир* 293), *лета* (*Молићвеник* 2`), *чловекъ* (*Молићвеник* 205) и слично. Ипак, у поменутих штампаним богослужбеним књигама забиљежили смо и неколико примјера са икавском замјеном. Икавизам у низу рукописних и штампаних текстова средњовјековне Босне дио је, такође, српског писаног наслеђа. Тако у *Служабнику* проналазимо примјер *видитъ* (96`), а у *Псалтиру*: *свидитъ* (32), *сѣдитъ* (49`). У питању су глаголи који се у инфинитиву завршавају на -ѣти. Ово су примјери у којима се тематско *јати* замијенило са *и*, а потврду за ову категорију налазимо и у раду Павла Ивића, као и примјере са префиксом *пр-* мјесто *прѣ*, као што је *прншѣдъ* (1955–56, стр. 97–129). Ове појаве констатовала је и Вера Јерковић (1975). У примјеру *сѣдитъ*, М. Решетар сматра да је у основи глагола *сѣдѣти* било *и* (Rešetar, 1907, str. 71, 78), те се пита да ли је у основи глагола *сѣсти* било *и* или *је*. Са друге стране, у *Псалтиру* постоји примјер на *вѣмѣна* (301), тј. уочено је писање *јаша* на мјесту етимолошког *e*. У српским штампаним богослужбеним књигама ови примјери су рјеђи и представљају и један манир – највећи број примјера показује присуство екавске замјене јата. „Ово сведочи о угледу и утицају рашких црквених и културних средишта, а свакако и о уједначености језичке праксе у чврсто централизованој српској цркви. Међутим, у световним текстовима, на пример у повељама из Херцеговине и Црне Горе, јекавски изговор је обилно засведочен” (Ивић, 1998, стр. 67–68). Даље, у фонолошком систему српскословенске писмености вокално *л* чува се до краја њене епохе (Јерковић, 1984, стр. 57). Ипак, у горажданском *Псалтиру*, поред облика *плѣтъ* (108), забиљежен је и један усамљен примјер *пѣтъ* (78) – који је потврда наноса из народног језика. Штампари су се добро држали традиције и у писању полугласника у тзв. јаком положају: *пѣтъкъ* (*Служабник* 4), *коњѣцъ* (*Псалтир* 16`), *вѣрънь* (*Псалтир* 133`), *чѣстъ* (*Молићвеник* 31) и слично, али у примјеру из *Псалтира* забиљежена је вокалска вриједност полугласника са *a*: *bogatastva* (240) – што потврђује књишко читање.

Закључне напомене

Издања првих штампаних српскословенских књига представљају један историјски печат и свједоци су трајања ћириличке писмености. Књиге које су штампане у овим штампаријама биле су религијског карактера и одржавале су духовну и етничку самосвијест. „На књизи, томе најславнијем и најбогатијем залогу хришћанске културе, који је оставио Српству његов господар Ђурђе Црнојевић, основан је народни спас и даљи културни развитак српског народа у свијем крајевима, посредно помогавши православљу и ван граница Српства” (Ровински, 2014, стр. 49). Поједине српскословенске штампане ћириличке књиге имају и лиричност израза, изражену понајвише у поговорима, са примјесама народног језика, којима „одскачу” од уобичајене српскословенске норме са једне стране, а са друге стране се и према садржају разликују од истих црквених књига штампаних у другим штампаријама. Књижевним средствима ови текстови се издижу и до *високе литературе*, али они нису писани са тим претензијама, већ да пропрате садржај дате књиге, потпомогну њено разумијевање и историјат. То све указује на богатство израза и опредјељења средњовјековног српског штампара, који у потпуности „живи” у духу свога времена и суосјећа са болом свога народа који у првој половини 16. вијека пада под турско ропство које ће вијековима послуже трајати. Штампане српске књиге су и доказ да је српски народ, без обзира на услове ропства, пратио културне токове и развој европског штампарства и на најбољи могући начин употребио нова технолошка достигнућа. Пола миленијума је прошло од штампања ових књига, а оне и даље стоје као свјетлоници изразито развијене националне колективне свијести српског народа у том периоду. Другим ријечима, „Прије пола миленијума Срби су имали пресе и штампали богослужбене књиге на своме националном писму пркосећи силама поробљавања и чувајући свој идентитет у тешким историјским околностима” (Самарџић, 2023, стр. 88). Српскословенске штампане књиге, као духовне вертикале српства, поуздан су доказ да је српски народ живио своју хришћанску православну вјеру, те су те књиге *дјела оцацбинаљубља*. Оне су подсјетници да Срби већ пет стотина година баштине штампано културно наслеђе на свом идентитетском писму – ћирилици. На тај начин „Срби су једна од ретких двоазбучних нација у свету. Ћирилица је наше традиционално писмо и једно од основних националних обележја, а латиница је новија тековина” (Ивић, 2001, стр. 239). Није онда ни чудо што данас постоје таква роварења у вези са идентитетом ових књига, чувара српског језика, писма и народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бартула, В. (2020). Ријеч приређивача. У: *Српска Горажданска штампарија у свјетлости науке и културе* (9–12). Пале: Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки” Фоча.
2. Грицкат, И. (1977). Поглавља из историје књижевног и писарског рада. *Јужнословенски филолоџ XXXIII*, 117–155.
3. Грковић Мејдор, Ј. (2004). Диглосија у старосрпској писмености. У: *Живот и дело академика Павла Ивића* (391–401). Београд, Нови Сад, Суботица: САНУ, Матица српска, Филозофски факултет Нови Сад, Градска библиотека Суботица, Институт за српски језик САНУ.
4. Грковић Мејдор, Ј. (2007). Језик српске средњовековне писмености: достигнућа и задаци. У: *Зборник радова I* (249–266). Београд: САНУ.
5. Ивић, П. (1955–56). О неким проблемима наше историјске дијалектологије. *Јужнословенски филолоџ XXI*, 97–129.
6. Ивић, П. (2001). *Српски народ и његов језик. Целокупна дела*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
7. Ивић, П. (1998). *Целокупна дела VIII. Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
8. Ивић, П. (1991). *Изабрани ољеди II. Из историје српскохрватског језика*. Ниш: Просвета.
9. Јагић, В. (2014). Прва југословенска штампарија у XV веку. У: Домазетовић, А. (прир.). *Прославна споменница четиристогодишнице Ободске штампарије* (67–71). Цетиње: Државна штампарија.
10. Јерковић, В. (1975). *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*. Нови Сад: Матица српска.
11. Јерковић, В. (1984). Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему. *Југословенски семинар за стране слависте 33/34*, 55–66.
12. Ковачевић, М. (2019). Српски језик и ћирилица под притиском глобализације. У: *Српски идентитети* (101–120). Београд: СКПД Просвјета.
13. Лазић, М. (2022). *Божидар Вуковић. Између историје и имитације*. Београд: Народна библиотека Србије.
14. Летић, Б. (2012). Атрибут српски за језик и писмо у старим документима и књижевним делима. У: *Језик и писмо у Републици Српској* (зборник радова са округлог стола) (135–150). Бања Лука: АНУРС.
15. Летић, Б. (2020). Књига наша насušна. У: *Српска Горажданска штампарија у свјетлости науке и културе* (15–23). Пале: Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки” Фоча.
16. Лихачов, Д. (1972). *Поетика старе руске књижевности*. Београд: СКЗ.
17. Медаковић, Д. (1958). *Графика српских штампаних књига у XV–XVII века*. Београд: Научно дело.
18. Медаковић, Д. (1994). Старе српске штампарије. *Историја српског народа III-2. Срби под турском влашћу 1537–1699*. Београд: СКЗ.
19. Милићевић, М. Ђ. (2014). Старе српске штампарије. У: Домазетовић, А. (прир.). *Прославна споменница четиристогодишнице Ободске штампарије* (55–66). Цетиње: Митрополија црногорско-приморска.
20. Младеновић, А. (1977). Напомене о српскословенском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XX/2*, 1–21.

21. Младеновић, А. (2008). *Историја српског језика*. Београд: Чигоја штампа.
22. Пантић, М. (1968). *Песничтво ренесансе и барока у Дубровнику, Котору и Далмацији*. Београд: Просвета.
23. Петковић, С. (1994). Илустрације и књижни украс у српским штампаним књигама XV–XVII века. У: Пешикан, М., Мано Зиси, К. и Ковачевић, М. (прир.). *Пет векова српског штампарства 1494–1994*. (25–52). Београд: САНУ, Матица српска, Народна библиотека Србије.
24. Пешикан, М. (1994). Стара штампа као развојни ступањ ћирилице. У: Пешикан, М., Мано Зиси, К. и Ковачевић, М. (прир.). *Пет векова српског штампарства 1494–1994*. (61–69). Београд: САНУ, Матица српска, Народна библиотека Србије.
25. Пешикан, М., Мано Зиси, К. и Ковачевић, М. (прир.). (1994). *Пет векова српског штампарства 1494–1994*. Београд: САНУ, Матица српска, Народна библиотека Србије.
26. Ровински, П. (2014). Ободска штампарија и њен значај на словенском југу. У: Домазетовић, А. (прир.). *Православна споменница четирисотогодишњице Ободске штампарије* (35–54). Цетиње: Митрополија црногорско-приморска.
27. Сајловић, М. (2020). Горажданска штампарија у контексту светосавског предања. У: *Српска Горажданска штампарија у свјетлости науке и културе* (237–253). Пале: Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки” Фоча.
28. Самарџић, Р. (1994). *Историја српског народа*. Београд: СКЗ.
29. Самарџић, Б. (2019). Ћирилица као босанчица и/или хрватска ћирилица. У: *Српски језик и писмо данас* (зборник радова са округлог стола) (223–236). Бања Лука: АНУРС.
30. Самарџић, Б. (2020). Гораждански Служабник под лингвистичком лупом. У: *Српска Горажданска штампарија у свјетлости науке и културе* (149–160). Пале: Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки” Фоча.
31. Самарџић, Б. (2022). Ћириличне горажданске књиге као свјетлоници српске културе, историје и духовности. У: *Насљеђе и идентитет(и)* (353–361). Бања Лука: Центар за фолклористику и студије културе (ЦЕФИСК), Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци.
32. Самарџић, Б. (2022а). Мјесто молитвеника у српској језичкој историји. У: *Значај српског језика за очување српског културног идентитета IV: Молитва између језика, књижевности и културе* (35–51). Андрићград: Андрићев институт.
33. Самарџић, Б. (2023). Гораждански Молитвеник. Језичко-историјска перспектива. *Верзал. Часопис за културну баштину и науку о књизи*, 3, 82–95.
34. Симић, П. (2019). Литургијске особености књига Горажданске штампарије. У: *Горажданска штампарија 1519–1523*. (131–163). Источно Сарајево, Фоча: Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки” у Фочи.
35. Станојевић, С. (2001). *Историја српског народа*. Београд: СКЗ.
36. Суботић, Љ. (2006). Књижевно језичке прилике код Срба у 18. веку. У: *Сусрет култура*. Нови Сад: Филозофски факултет.
37. Трифуновић, Ђ. (1962). *Из шмине појања. Стихи српски песнички записи*. Београд: Полит.
38. Трифуновић, Ђ. (1967). Мољеније Теодора Љубавића. *Зборник Музеја примјене уметности* 11, 55–57.
39. Убишарип, М., Лазић, М. и Мартиновић, М. Н. (прир.). (2014). *Октоих пешћоласник издање Ђурђа Црнојевића*. Цетиње, Београд, Дечани: Митрополија црногорско-приморска, Цетињски манастир, Народна библиотека Србије, Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска, Манастир Високи Дечани.

40. Чурчић, Л. (1996). Удео јеромонаха Макарија у штампању цетињских инкунабула. У: *Пет вјекова Октоиха прве штампане ћириличке књиге на словенском језику*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, САНУ, 129–142.
41. Шмуља, В. (2021). Појмовник анатомије књиге. Дефиниција књиге. *Верзал. Часопис за културну баштину и науку о књизи*, 1, 17.
42. Rešetar, M. (1907). *Der štokavische Dialekt: Schriften der Balkankommission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Извори

1. Служабник (2008). *Служабник 1519*. фототипско издање. Приредила Катарина Мано Зиси. Пројекат *Горажданска штампарија 1519–1523*. Београд, Источно Сарајево: Народна библиотека Србије, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
2. Псалтир (2008). *Псалтир с пословањем 1521*. фототипско издање. Приредила Катарина Мано Зиси. Пројекат *Горажданска штампарија 1519–1523*. Београд, Источно Сарајево: Народна библиотека Србије, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
3. Молитвеник (2008). *Молитвеник 1523*. фототипско издање 2008. Приредила Катарина Мано Зиси. Пројекат *Горажданска штампарија 1519–1523*. Београд, Источно Сарајево: Народна библиотека Србије, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
4. Поговор Служабника Божицара Вуковића (2022). *Служабник: поговор 1519*. У: Лазић, М. *Божидар Вуковић: Између историје и имажинације* (267–270). Београд: Народна библиотека Србије.

Biljana Samardžić
 University of Istočno Sarajevo
 Faculty of Philosophy, Pale
 Department of Serbian Studies

TESTIMONIES OF PRINTED MEDIEVAL LITERACY AS A GUARDIAN OF SERBIAN CULTURAL HERITAGE

Summary: The first Serbian printing houses operated during the tumultuous period in the history of Serbs. They are the proof that Serbs, together with their priests, cherished the national spirit and kept their identity even through challenging times. The issues of the first Church-Slavonic books represent historical records and a testimony of the longevity of Cyrillic literacy. These books were printed in the printing houses of Božidar Goraždanin and Božidar Vuković Podgoričanin, respectively. In this article, we analyse their language, their cultural and historical characteristics, and their content. Some of the printed Church-Slavonic Cyrillic books contain lyrical chapters, especially in the afterword sections, with vernacular nuances which make them different from the Church-Slavonic linguistic norm on the one hand, whereas, on the other hand, they make them different in terms of the content from the same books printed in other printing houses. In that sense, one should single out *Služabnik* (1519) and *Psalter* (1521), printed in the Goražde printing house, compared to the books printed in other Serbian printing houses. In *Služabnik*, it is obvious through *The Prayer of Đuro Ljubavić to the Honourable Priests*, and in *Psalter* through *The Records on the Fall of Belgrade under the Ottoman Rule and Devastation of Srem and Fruž's Address*. Therefore, we discuss parts of church books that, as regards their concept and content, do not belong to these liturgical books. These interventions may be considered as original since they show the education of their authors. These texts are elevated to the level of high literature using literary means, but they were not written to that end. Their purpose was to follow the book content and help one in its interpretation and understanding of its history. The first Serbian printed book was finished in the Crnojević printing house (1494), and in the first half of the 16th century Serbs continued printing in Republic of Venice and Goražde – in the printing houses of Božidar Goraždanin and Božidar Vuković Podgoričanin. Half of millennium has passed since these books were printed, but they still shine as a lighthouse of the extremely well-developed ethnic being of Serbs in this period. They serve as a reminder that Serbs have kept their cultural heritage for five hundred years in Cyrillic – the script of their identity.

Примљено: 10. јун
 Корекције: 15. август
 Прихваћено: 23. децембар

